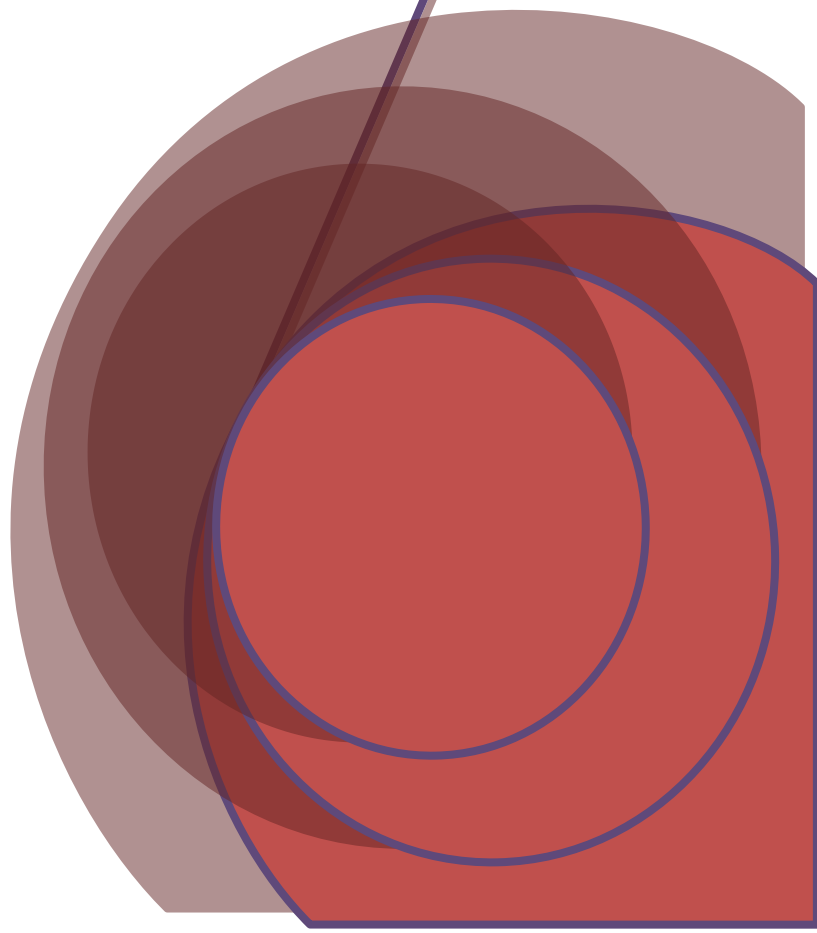

Registar prirodnih i turističkih resursa općine Široki Brijeg 2014.

Centar za građansku suradnju, Livno

Sadržaj

Sadržaj.....	2
Uvod.....	3
Metodologija izrade Registra prirodnih resursa općine Široki Brijeg.....	4
Što su prirodni resursi?.....	5
I. ZEMLJIŠTE OPĆINE ŠIROKI BRIJEG.....	6
I.1. Poljoprivreda i mogućnosti vezane za razvoj poljoprivrede u općini Široki Brijeg....	7
II. VODNI RESURSI OPĆINE ŠIROKI BRIJEG	9
III. ŠUME I DRVNA MASA OPĆINE ŠIROKI BRIJEG	10
IV. MINERALI I RUDE OPĆINE ŠIROKI BRIJEG.....	11
V. OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE U OPĆINI ŠIROKI BRIJEG	12
VI. LJEKOVITO BILJE KAO RESURS OPĆINE ŠIROKI BRIJEG.....	14
VII. TURISTIČKI RESURSI OPĆINE ŠIROKI BRIJEG	16
VII.1. Kultura i kulturno – povijesno naslijeđe.....	16
VII.2. Prirodna baština	17
VIII. FINANCIJSKA DOBIT LOKALNE ZAJEDNICE - OPĆINE ŠIROKI BRIJEG OD ISKORIŠTAVANJA PRIRODNIH RESURSA	19
IX. Gdje Općina Široki Brijeg preferira ulaganja, kada su u pitanju prirodni resursi?	20
Korištena literatura.....	21

Uvod

Kvaliteta naše životne sredine u velikoj mjeri ovisi o načinu korištenja prirodnih resursa. Neophodno je odgovorno i održivo upravljanje resursima radi, ne samo njihovog očuvanja, nego i pružanje neophodnih uvjeta života budućim generacijama. Upravljanje prirodnim resursima je usko vezano s konceptom održivog razvoja. Ovaj koncept je definiran u „Brundtlandskom izveštaju“¹ kao „razvoj koji zadovoljava potrebe današnjice, a pritom ne ugrožava potrebe budućih generacija“ i proglašava se glavnim ciljem buduće gospodarske politike. Na konferenciji Ujedinjenih naroda o okolišu i razvoju u Rio de Janeiru 1992. godine, jasno je naglašeno da održivi razvoj podrazumijeva uravnotežen gospodarski, socijalni i kulturni razvoj bez ugrožavanja životne sredine. Usmjeren je na očuvanje i racionalno korištenje prirodnih bogatstava, te povećanje kvalitete životne sredine i života u njoj.

U Bosni i Hercegovini često možemo čuti kako smo država koja obiluje prirodnim resursima, da su prirodni resursi naše bogatstvo. Međutim, Bosna i Hercegovina ima oko 0,6% zaštićenog prirodnog područja, što ju svrstava na samo dno ljestvice država Europe. Zakonom o zaštiti prirode (SN FBiH 66/13) je predviđeno da se do 15% teritorije BiH, a otprilike toliko i u FBiH, stavi pod režim zaštite radi održivog upravljanja u zaštićenim područjima.

S jedne strane smo ponosni na naša prirodna bogatstva, a s druge strane malo znamo o točnim količinama i vrstama resursa koji nas okružuju, nismo upoznati s načinom na koji se koriste resursi u našim lokalnim zajednicama niti sa relevantnim zakonodavstvom ni raspodjelom nadležnosti nad resursima. Nadležnosti nad prirodnim resursima su podijeljene pa su podijeljene i informacije. Podaci o prirodnim resursima se nalaze kod više izvora, kod raznih službi, institucija, javnih poduzeća te nevladinih organizacija; nisu objedinjeni na jednom mjestu za područje jedne ili više općina.

Građani odnosno stanovnici mjesnih zajednica su pokrenuli pitanje o načinu upravljanja s prirodnim resursima kada su postali vidljivi negativni efekti neracionalnog upravljanja prirodnim resursima u njihovoj životnoj sredini. Nakon konzultacija provedenih s predstavnicima mjesnih zajednica i ekoloških udruga u deset općina, Centar za građansku suradnju je izradio te 2013. godine otpočeo provedbu projekta „*Lokalno upravljanje prirodnim resursima*“. Projektom se promiče upoznavanje sa zakonodavstvom i raspodjelom nadležnosti nad prirodnim resursima te upoznavanje lokalnog stanovništva s točnim podacima o prirodnim resursima koji se nalaze na području deset općina i njihovo objedinjenje u ovim popisom prirodnih resursa. S obzirom da je razvoj turizma u ciljanim općinama neposredno povezan s prirodnim resursima i kulturno-povijesnom baštinom, dokument smo nazvali „Registar prirodnih i turističkih resursa“.

Registar je nastao kao rezultat rada općinskog tima za prirodne i turističke resurse, općinskih službi i tima Centra za građansku suradnju. Ovaj Registar može poslužiti kao relevantan dokument koji nudi pregled prirodnih resursa koji se nalaze na području općine Široki Brijeg odnosno početne informacije za izradu propisa, strategija, te investicijskih projekata.

Naš krajnji cilj je poticanje aktivnog sudjelovanja građana, mjesnih zajednica i ekoloških udruga u pitanjima i odlukama koje se odnose na zaštitu, korištenje i upravljanje prirodnim resursima koji se nalaze na području njihove zajednice. Registar bi trebao biti polazna točka za pokretanje kvalitetne javne rasprave o ulozi općine i lokalne zajednice u upravljanju, zaštiti i korištenju prirodnih resursa na racionalan način odnosno u skladu s principima održivog razvoja.

¹ Izvještaj Svjetske komisije za okoliš i razvoj (Brundtland komisija), objavljen 1987. godine

Metodologija izrade Registra prirodnih resursa općine Široki Brijeg

Registar prirodnih i turističkih resursa rezultat je niza aktivnosti provedenih u okviru projekta „Lokalno upravljanje prirodnim resursima“. Putem sastanaka s lokalnim upravama, obuka i javnih rasprava koje su održane u deset općina u kojima se realizira projekt, Centar za građansku suradnju je predstavio ciljeve i aktivnosti projekta i pokrenuo proces prikupljanja informacija o prirodnim resursima te načinu upravljanja i korištenja istih.

Tim Centra za građansku suradnju je predstavio sve prikupljene informacije o prirodnim resursima u ciljnim općinama. Informacije su pronađene putem javno dostupnih izvora kao što su publikacije, službene općinske web stranice kao i stranice relevantnih institucija i javnih poduzeća, općinski dokumenti, brošure, te razni portali i stranice na Internetu.

Nakon predstavljanja prikupljenih informacija, formirano je deset općinskih *Timova za prirodne resurse* koji su u određenom roku provjerili postojeće, te prikupili i dostavili dodatne informacije o prirodnim resursima na području svake općine zasebno.

Uz podatke o prirodnim resursima, na inicijativu općinskih timova, dodatno su prikupljeni podaci o turističkim resursima, odnosno korištenju prirodnih resursa u svrhu razvoja turizma.

Uz stalne konzultacije i rad s timovima i općinskim službama, sačinjen je nacrt Registra prirodnih i turističkih resursa za općinu Široki Brijeg, te je predstavljen radnom timu i javnosti putem javnih rasprava, na kojima su predstavnici tima, Općine, mjesnih zajednica, eko-udruga i nevladinih organizacija te pojedinci imali priliku iznijeti svoje primjedbe i sugestije vezane za sadržaj Registra prirodnih i turističkih resursa.

Nakon javnih rasprava, uz tehničko uređivanje Registara prirodnih i turističkih resursa, u skraćenom obliku je pripremljena i tiskana publikacija Registar prirodnih i turističkih resursa kao presjek svih deset Registara za deset općina.

Pojedinačni registri dostupni su na web stranicama općina, a kompilacija je dostupna na web stranici Centra za građansku suradnju Livno. Registar je podijeljen svim općinskim službama, mjesnim zajednicama, ekološkim udrugama, nevladinim organizacijama, lokalnim radio stanicama, te zainteresiranim građanima.

Obrađeni prirodni resursi:

I - Zemljište

II - Vodni resursi

III - Šume i drvna masa

IV – Minerali i rude

V – Obnovljivi izvori energije

VI – Turistički resursi

VII - Ljekovito bilje

**ZAHVALJUJEMO SVIM
ČLANOVIMA RADNOGA
TIMA NA NESEBIČNOJ
PODRŠCI I POMOĆI PRI
PRIKUPLJANJU
PODATAKA!**

*Centar za građansku
suradnju Livno*

Što su prirodni resursi?

Prirodni resursi su pojave, procesi ili objekti u prirodi, koji utječu konstruktivno ili destruktivno na razvoj živih bića i njihovih aktivnosti. Čovjek može koristiti prirodne resurse kao potencijale za razvoj. Prirodni resursi čovjeku koriste za stanovanje, ishranu, proizvodnju energije i eksploataciju.

Prema prirodnim kriterijima, prirodni resursi se dijele na slijedeće grupe:

- Prirodni resursi atmosfere (klima)
- Prirodni resursi litosfere (zemljište i geološki resursi)
- Prirodni resursi hidrosfere (oceani, podzemne vode, površinske vode..)
- Prirodni resursi biosfere (biljni i životinjski svijet).

Prirodni resursi se mogu podijeliti na više načina, na primjer:

- obnovljive i neobnovljive
- biotičke i abiotičke

Neobnovljivi resursi su oni resursi koji se vremenom eksploatacijom iscrpljuju, a ne mogu se obnoviti prirodnim procesima ili je ta obnova veoma dugotrajna. Oni su vrlo važni za funkcioniranje sadašnje ekonomije i društva, posebno ako se zna da je dobar dio postojećih energetske i mineralnih resursa do danas prilično iscrpljen i degradiran. Neki od neobnovljivih resursa se mogu reciklirati i na taj način im se može „produžiti“ period eksploatacije.

Obnovljivi resursi su oni koji se mogu koristiti neograničeno (Sunčeva energija, snaga vode, snaga vjetra, biomasa). Međutim, danas je korištenje ovih resursa još uvijek u znatno manjem obimu u odnosu na neobnovljive resursa. To je djelomično zbog cijene eksploatacije, koja je u slučaju neobnovljivih često niža, a djelomično i zbog tradicionalne orijentacije privrede prema neobnovljivim resursima.

Biotički resursi se dobivaju iz životinja i biljaka (živi svijet). **Abiotički resursi** se dobivaju iz neživog svijeta, npr. iz zemlje, vode ili zraka. Minerali i energetske resursi su, na primjer, abiotički resursi.

Prirodni resursi jedne države i način njihova iskorištavanja utječu na njeno bogatstvo i status u svjetskom ekonomskom sistemu, te mogu znatno doprinijeti političkom utjecaju jedne države.

Općina Široki Brijeg – osnovni podaci

Općina Široki Brijeg je administrativno, gospodarsko, kulturno, prosvjetno i vjersko središte Županije Zapadnohercegovačke. Granične općine su Posušje, Grude, Ljubuški, Čitluk i Mostar. Granica sa Gradom Mostarom i općinom Čitluk ujedno je i granica sa Hercegovačko-neretvanskom Županijom. 118 km ukupne granice sa susjednim općinama zatvara površinu općine Široki Brijeg od 388 km².

Prostor općine Široki Brijeg sa svojim specifičnim krajolikom, mnogim fenomenima krša, biološkom raznolikošću, mnogim izvorištima i rijekom Lišticom daje mogućnost za kvalitetan i zdrav život i otvara preduvjete za razvitak turizma, lova, ribolova i drugih sportskih i rekreacijskih djelatnosti. Općina Široki Brijeg ima za cilj sačuvati okoliš i trasirati put održivog razvitka.

I. ZEMLJIŠTE OPĆINE ŠIROKI BRIJEG

Šire područje općine Široki Brijeg nalazi se na karakterističnim, vrlo složenim, strukturnim oblicima koji u geotektonskom pogledu pripadaju tzv. Zoni visokog krša.

Osnovnu karakteristiku čine vapnenačke stijene koje se odlikuju raznim kraškim oblicima (ponori, jame, ponikve, kraška polja i dr.) i duboko usječenim dolinama povremenih bujičnih tokova. Područje Širokog Brijega se nalazi na pravcu tektonske jedinice Rakitno-Hrgud i prostire se preko Rakitna, Varda planine, Mostarskog Blata, Rotimlje i Hrguda do Trebišnice na jugoistoku.

Poljoprivredna proizvodnja na području općine Široki Brijeg je najvećim dijelom svedena na proizvodnju za vlastite potrebe na okućnicama i manjim dijelom na oranicama. Pri tome je proizvodnja poljoprivrednih proizvoda za tržište vrlo mala u odnosu na mogućnosti, a odnosi se prije svega na vinogradarsku proizvodnju, nešto malo u proizvodnji povrća i cvijeća, vrlo malo u stočarstvu i proizvodnji mlijeka.

To je rezultiralo velikim postotkom neobrađenog poljoprivrednog zemljišta – prema posljednjim statističkim podacima – čak 60 % obradivog poljoprivrednog zemljišta se ne obrađuje.

Općina Široki Brijeg je po ukupnim pokazateljima gospodarski nešto jača od okolnih općina – prije svega u poduzetničkom sektoru, pa je time i orijentiranost radno-sposobnog stanovništva prema nepoljoprivrednim djelatnostima veća. Zato je i postotak neobrađivanog zemljišta najveći u našoj općini - 60 % (Posušje 59 %, Ljubuški 49 % i Grude 47%). Također je i broj stanovnika koji se bavi isključivo poljoprivredom relativno najmanji u Širokom Brijegu.

Tablica 1.
Zemljište općine Široki Brijeg

	Široki Brijeg	Ž ZH	F BiH
Ukupno obradivo zemljište/ha	3 707,00	18 547,00	4 143 73,00
Obradivano zemljište / ha	1 492,00	9 140,00	2 218 31,00
% neobrađenog zemljišta	59,80	50,70	46,50
Broj (vjerojatno) zaposlenih u poljoprivredi (4 ha = 1 zaposl.)	373,00	2 285,00	55 458,00

1.1. Poljoprivreda i mogućnosti vezane za razvoj poljoprivrede u općini Široki Brijeg

Prema stajalištu Europske unije (Priopćenje EU o razvitku zadrugarstva, veljača 2004. godine), posebnu pozornost u razvitku poljoprivrede i sela u postsocijalističkim zemljama treba posvetiti stvaranju zadruga na tradiciji europskog zadrugarstva s kraja 19. stoljeća. Ukratko, to znači da obiteljska gospodarstva i dalje proizvode vlastitim resursima, a dio svog proizvodno-tržišnog hendikepa prenose na zadrugu (veće količine proizvoda, zajednička promocija i nastup na tržištu, troškovi prijevoza, skladištenja, knjigovodstvo..)

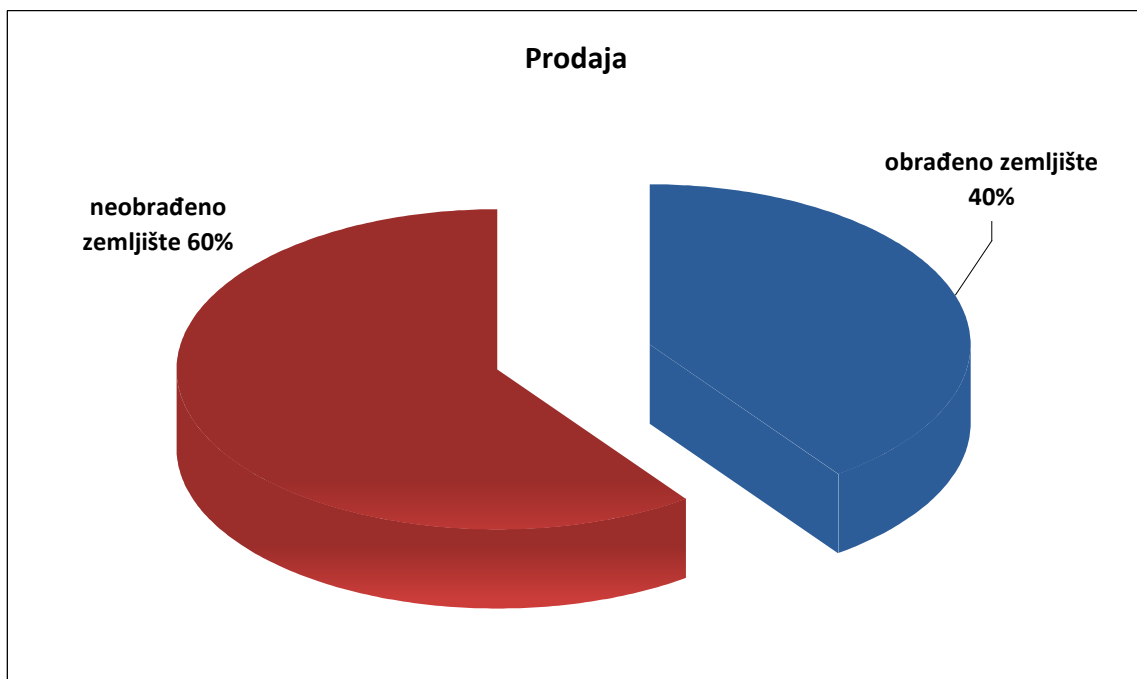
Poljoprivredna proizvodnja na području općine Široki Brijeg je najvećim djelom svedena na proizvodnju za vlastite potrebe na okućnicama i manjim dijelom na oranicama.

Od ukupno 3 707 ha obradivog zemljišta obrađuje se 1 492 ha što je 60 % od ukupno obradivog zemljišta. Pojavom novog načina gospodarenja i poslovanja – tržišnog gospodarstva, stvaranje slobodnog tržišta dovelo je do ekspanzije poduzeća koja se bave uvozom svih vrsta poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda.

Općina Široki Brijeg je uz pomoć nadležnog Federalnog ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva pristupila sistemu registracije i održavanja podataka poljoprivrednih gospodarstava i klijenata, koji je usklađen na čitavom području BiH. Do sada je u registar upisano 343 poljoprivrednih gospodarstava i klijenata.

Uz sve gore navedeno, razvitkom poljoprivrede i izgradnjom potrebne komunalne infrastrukture zaustavio bi se primjetan trend migracije pučanstva iz ruralnih u urbano područje općine.

Tablica 2.
Prodaja zemljišta

Površina općine Široki Brijeg je 38 756 ha. Od navedene površine 11 622 ha su poljoprivredna zemljišta od toga 3 636 ha pripada državnom zemljištima a 7 986 ha pripada privatnom zemljištu. Na području Općine obradivo je 6 166 ha. Cjelokupno zemljište na području Općine čine sljedeće kulture:

- 3 681 ha – oranice i vrtovi
- 76 ha – voćnjaci
- 265 ha – vinogradi
- 2 146 ha – livade
- 5 454 ha – pašnjaci
- 0,2 ha – trstici i bare.

Općina Široki Brijeg vezano za zemljišta ima zaključeno 5 ugovora o zakupu za lokacije na kojima su postavljeni kiosci i dva ugovora o zakupu zemljišta s poduzećima koje obavljaju telekomunikacijske usluge te su na istima sagrađene GSM bazne postaje. Riječ je o manjim lokacijama površine od 10 do najviše 150 m². Temeljem navedenih ugovora Općinski godišnji prihod ostvaren po pitanju zakupa je 15 000,00 KM.

Postoji Županijski zavod za poljoprivredu koji posjeduje podatke o uzgoju pojedinih kultura na području Općine Široki Brijeg. Na području općine najviše se uzgaja krompir, kupus, luk i duhan.

Postoji Odluka o provođenju prostornog plana Općine Široki Brijeg za period od 1985-2000 (Objavljena u „Sl. glasniku Općine Široki Brijeg“ broj 3/91). U tijeku je izrada nacrtu prostornog plana Općine Široki Brijeg, te je donesena Odluka o pristupanju izradi prostornog plana Općine Široki Brijeg („Sl. glasnik Općine Široki Brijeg“ broj: 8/2009“).

II. VODNI RESURSI OPĆINE ŠIROKI BRIJEG

Vode s prostora općine Široki Brijeg pripadaju slivu rijeke Neretve. Glavni površinski tokovi prema Mostarskom Blatu, gdje poniru, su: Lištica s Ugrovačom, Mokašnica, Crnašnica i Žvatić. Rijeci Lištici pripada dio površinskih voda Čabulje, koji bujični vodotok Brinja sakupi iz Ladine i Dobrinja.

Brinja, čiji su začeci sjeverno od Bogodola, ispod kote Kulica (1 199) teče prema zapadu i na svom putu do Lištice prima kod Prskala potok Ladinu, a 2,5 km niže, vode Dobrinjskog potoka. Ovi potoci kupe sve površinske vode za vrijeme obilnih padalina i otapanja snijega na jugozapadnim dijelovima planine Čabulje. Površinske vode koje prime Rakitsko polje dreniraju vodotoci Točak, Jelica, Zmijjinac i za vrijeme većih padalina formiraju značajan povremeni vodotok Ugrovaču koja prolazeći duboko urezanim kanjonom Brina, prima usputne bujice, a u naselje Trn vode Kočerinskog polja, te se na putu do Mostarskog Blata, u središtu Širokog Brijega spaja sa rijekom Lišticom.

Rijeka Lištica izvire iz krških planina na sjeverozapadu. Dva glavna izvora su ograđena i međusobno povezana te se kombinirani tok vode razdvaja na onaj koji koristi Vodovod i tok koji ide u kanal koji vodom opskrbljuje industriju i poljoprivredna zemljišta. Minimum toka s izvora (2.85 m³/s) je daleko viši od potrebe za pitkom vodom i kapacitet izvora je dovoljan za sve predvidive potrebe općine.

Na području Općine Široki Brijeg ne postoje umjetna jezera. Specifičan režim voda postoji na području Mostarskog Blata koje dijelom pripada Općini Široki Brijeg a dijelom Mostaru i u koje se slijevaju vode s područja Općine Široki Brijeg. Predmetnom akumulacijom voda na Mostarskom Blatu upravlja J.P. Elektroprivreda HZ HB i to preko hidroelektrane Mostarsko Blato.

Od iskorištavanja hidro-akumulacije Mostarsko Blato u 2012. godini Općini Široki Brijeg uplaćena su sredstva u iznosu od 104 403,91 KM, u 2013. godini uplaćena su sredstva u iznosu od 999 044,67 KM.

Općina Široki Brijeg nema još uvijek izgrađen kanalizacijski sustav s pročištačem otpadnih voda. Prije rata je bio izgrađen gradski pročištač kapaciteta 5000 EBS, ali nije nikad bio u funkciji. Veliki broj septičkih i «crnih» jama ima bitan negativni utjecaj na tlo i podzemne vode.

Veći dio općine pokriven je sustavom vodoopskrbe kojom upravlja J.P. Vodovod. Također postoje mjesne zajednice koje su kroz razne oblike udruženja sagradile lokalne vodovode, kojima samostalno upravljaju. Gotovo sve mjesne zajednice pokrenule su radove na izgradnji lokalnih vodovoda tamo gdje isti nisu izgrađeni. Općina dijelom pomaže predmetne projekte vodoopskrbe a dijelom se isti financiraju od donacija s viših razina, kao i od strane samog stanovništva.

U pojedinim gradskim naseljima postoje problemi oko vodoopskrbe u ljetnim mjesecima, te ista domaćinstva po nekoliko dana nemaju vodu iz razloga što se ista nalaze na kraju sustava ili na višim kotama.

Na terenima gdje se eksploatirao boksit, prvenstveno na lokacijama Tribošić, Crne Lokve, Izbično, Britvica uništen je prirodni krajolik, zaostala su nesanirana rudišta i odlagališta jalovine.

III. ŠUME I DRVNA MASA OPĆINE ŠIROKI BRIJEG

Općina Široki Brijeg ima relativno zdrav i ekološki očuvan okoliš. Veliko izvorište pitke vode je izvor Lištice „Borak“ i njega kao važan resurs treba sačuvati.

Dijelovi prirode koji su urbanističkim planom općine Široki Brijeg stavljeni pod zaštitu su:

- Park – šuma „Vrelo“
- postojeće šumske oaze plato Pribinovića
- pojedine šumske oaze (lokacija Krčevine)
- športsko rekreacijska šuma u Dubravi
- park šuma industrijske zone Lise, parkovne površine
- pojedinačna zaštićena vrsta stabala
- korito Lištice
- vodonatapni kanali

Šumama na području općine se gospodari po odredbama šumsko-gospodarske osnove, godišnjeg plana gospodarenja i projekta za izvođenje. Šumsko-gospodarska osnova za državne šume se donosi za šume u granicama jednog šumsko-gospodarskog područja, a za privatne šume se donosi jedinstvena osnova za sve šume općine. Šumsko-gospodarska osnova se izrađuje za period od deset godina i njene odredbe su obvezujuće.

Naknada za korištenje državnih šuma se obračunava od prihoda od drveta računajući cijenu drveta na panju i prihoda ostvarenog od nedržavnih šumskih proizvoda i uplaćuje se u sljedećim iznosima:

- 1,0 % na posebni račun Proračuna Federacije
- 1,0 % na posebni račun proračuna Županije
- 5,0 % na namjenski račun općine na čijem teritoriju se ostvaruje prihod

Prihod Općine od iskorištavanja šuma od strane Šumarije u 2012. godini je 0,0 KM, a u 2013. godini prema izvješću Šumskog gospodarskog društva prihod Općine je 5 767,8 KM. Predmetna sredstva još nisu uplaćena u proračun Općine. Šumarija ne plaća Općini taksu za zaštitu životne okoline.

Na području općine u 2012. i u 2013. godini nije rađeno nikakvo pošumljavanje od strane Šumskog gospodarskog društva ŽZH, a također i u 2014. godini se ne planira pošumljavanje.

IV. MINERALI I RUDE OPĆINE ŠIROKI BRIJEG

Općina Široki Brijeg bogata je nalazištima rude boksita, koji se eksploatira još od tridestetih godina prošlog stoljeća. Prema procjenama do sada je ukupno eksploatirano 5 do 5,5 milijuna tona izuzetno kvalitetnog boksita. Proizvodnja je u osamdesetim godinama bila prosječno oko 100 tisuća tona godišnje a poduzeće je upošljavalo oko 250 radnika.

Na području Općine postoji poduzeće Rudnici boksita Široki Brijeg koje se bavi iskopom i prodajom rude. Isto je ne privatizirano i nalazi se u Županijskom vlasništvu. Prema predviđanjima ovog poduzeća u ovoj godini poduzeće namjerava iskopati i prodati 50 000 tona rude s područja Općine Široki Brijeg.

Na području Općine postoji nekoliko nalazišta tehničko-građevnog kamena. Prema podacima koje smo preuzeli od strane Sektora za koncesije ŽZH na području Općine Široki Brijeg postoje tri pravne osobe s kojima je Županija Zapadnohercegovačka zaključila ugovore o koncesiji za eksploataciju tehničko građevnog kamena na tri lokaliteta na području Općine Široki Brijeg.

- Od eksploatacije navedenih sirovina Općina ima naknadu 0,0 KM
- Prema podacima iz Službi od Općine nisu tražene suglasnosti za koncesije koje je dodijelila Županija

Danas je u poduzeću uposleno 46 djelatnika, a proizvodi se 20 do 25 tisuća tona godišnje s perspektivom daljnjeg povećanja proizvodnje i broja uposlenih. Uskoro se planira započeti eksploatacija u ispitanim ležištima Lakat i Ivanj Draga (cca 150 tisuća tona), a istražene su i rezerve rude za daljnjih 300 do 350 tisuća tona.

Prema okvirnim podacima pretpostavlja se da je na području Općine još oko 60 % neistraženih nalazišta samo u plitkim horizontima. Sve to ukazuje na vrlo velik potencijal ove djelatnosti u budućnosti, pa bi stoga eksploatacija boksitne rude trebala biti uključena u strategiju razvitka općine kao perspektivna i profitabilna.

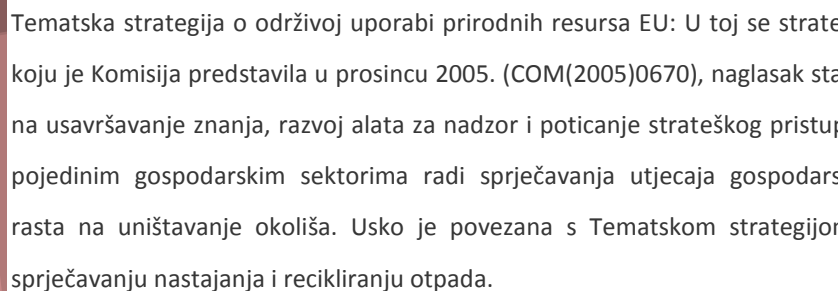
U općini imamo značajne kapacitete za prerađu kamena koji sada uglavnom prerađuju uvozni kamen sa izuzetkom pojedinaca koji su počeli sa eksploatacijom u vlastitim kamenolomima koje su sami istraživali. Ovdje je jako veliki problem što u općini nisu istražena ležišta A-G kamena, pa se i zbog tih razloga domaći kamen malo koristi.

V. OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE U OPĆINI ŠIROKI BRIJEG (hidro, solarna i vjetro energija)

„OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE SU IDEALNA LOKALNA RJEŠENJA“
(Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva RH)

Obnovljivi izvori energije, iako prepoznati kao budućnost ekološkog načina života, nisu dovoljno promovirani u lokalnim zajednicama.

Održiva energija ili zelena energija je energetska učinkovit način proizvodnje i korištenja energije koji ima što manje štetnog utjecaja na okoliš. Održivi razvoj je onaj razvoj koji zadovoljava današnje potrebe, bez ugrožavanja mogućnosti da i buduće generacije ostvare svoje potrebe. Održiva gradnja je svakako jedan od značajnijih dijelova održivog razvoja, a uključuje upotrebu građevinskih materijala koji nisu štetni po okoliš, energetska učinkovitost zgrada i gospodarenje otpadom koji je nastao pri gradnji i rušenju građevina.

Tematska strategija o održivoj uporabi prirodnih resursa EU: U toj se strategiji, koju je Komisija predstavila u prosincu 2005. (COM(2005)0670), naglasak stavlja na usavršavanje znanja, razvoj alata za nadzor i poticanje strateškog pristupa u pojedinim gospodarskim sektorima radi sprječavanja utjecaja gospodarskog rasta na uništavanje okoliša. Usko je povezana s Tematskom strategijom o sprječavanju nastajanja i recikliranju otpada.

U vezi s održivim razvojem, održiva gradnja mora osigurati trajnost, kvalitetu oblikovanja i konstrukciju uz financijsku, ekonomsku i ekološku prihvatljivost.

Održiva energija obuhvaća korištenje obnovljive energije (hidroenergija, energija vjetra, sunčeva energija, energija valova, geotermalna energija, energija biomase, energija plime i oseke, te vodikova ekonomija) i energetska učinkovitost kod njenog korištenja. Tehničke mogućnosti uporabe energije vode, sunca, vjetra, biomase je velik, premašujući sve ostale već dostupne izvore, te su preporučeni kao prvenstveni izvori, ali nažalost još uvijek nisu dovoljno iskorišteni, a u pojedinim lokalnim zajednicama još uvijek nisu ni registrirani kao prirodni resurs.

Svi proizvodi imaju prirodnu osnovu. Europska gospodarstva u velikoj mjeri ovise o prirodnim resursima, uključujući sirovine (minerali, biomasa i biološki resursi), komponente okoliša (zrak, voda i tlo), resurse strujanja (vjetar, geotermalna, sunčeva energija te energija plime i oseke) i prostor (površina zemlje). Iskorištavanjem resursa i njihovom obradom stvara se kapital koji povećava bogatstvo sadašnjih i budućih generacija. Međutim, ako se zadrže

trenutni modeli, nastaviti će se uništavanje i iscrpljivanje prirodnih resursa, kao i stvaranje otpada.

Općina Široki Brijeg se nalazi na rubu prostiranja mediteranske klime prema području s kontinentalnom klimom. Karakteristična su duga i suha ljeta, a zime kratke i obilne padalinama. Prosječno 140 dana u godini je s pojavom oborina. Na temelju popisa oborina po mjesecima za 32 godine u razdoblju od 1899. do 1961. godine izračunat je prosjek sumarnih godišnjih oborina 1594 mm/godinu. Najmanje oborine su bile 910 mm 1938. godine, a najveće 2748 mm tijekom 1900. godine (Zavod za hidrotehniku, 1963.). Na temelju podataka sa 14 meteoroloških stanica iz perioda 1950. do 1979. godine prihvaćene su slijedeće vrijednosti prosječnih oborina u slivu Mostarskog blata.

Za određivanje prosječne temperature zraka korišteni su podaci meteoroloških stanica u Mostaru i Širokom Brijegu. Prosječna godišnja temperatura zraka na Mostarskom Blatu iznosi 14°C, minimalna je -15°C i maksimalna 42°C. Žarkih dana s maksimalnim temperaturama zraka višim od 30°C ima 40 do 50 godišnje, a svega 1 do 2 dana imaju maksimalnu dnevnu temperaturu nižu od 0°C. Približno 150 dana u godini puše jak svježi vjetar iz smjera sjevera zvan «bura».

Razmjeri sadašnjeg iskorištavanja resursa ugrožavaju mogućnosti pristupa pravednom udjelu oskudnih resursa budućim naraštajima i državama u razvoju. Održiva proizvodnja i potrošnja ključan su element dugoročnog prosperiteta.

VI. LJEKOVITO BILJE KAO RESURS OPĆINE ŠIROKI BRIJEG

Ljekovito bilje se koristi tokom cjelokupnog razvoja čovječanstva i dugo vremena je bilo jedini način liječenja. Zahvaljujući davnim spoznajama o ljekovitosti pojedinih dijelova biljaka – korjena, kore, lista, pupoljaka, cvijeta ili drugih dijelova - čovjek ih je koristio u različitim oblicima, kao suho, sirovo, želatin, čaj najčešće, ili u praškastom stanju, što se češće čini danas.

Vremenom se razvila tradicionalna narodna medicina karakteristična za sve narode, podneblja i civilizacije. Znanja i iskustva o ljekovitosti biljaka prenosila su se s koljena na koljeno, najčešće usmenim putem. Značajan broj knjiga ili priručnika, koji su se pojavili kasnije, opisali su iskustava i uputstava za korištenje ljekovitih svojstava pojedinih dijelova biljaka, što pokazuje veliki interes za njihovim korištenjem.

Ljudi su uvijek vjerovali u ljekovita svojstva biljaka, ali je službena medicina često iskazivala sumnju u njihovu ljekovitost ili ljekovitu moć koja je davana pojedinim biljkama i njihovim sastojcima. U nekim vremenskim periodima i sredinama ova vrsta liječenja je zabranjivana, jer su postojale, i još postoje, zloupotrebe u liječenju ljekovitim biljem. Kao nepisano pravilo u ovoj vrsti liječenja koristi se princip - da svako pojedinačno donosi odluku hoće li koristiti neki od tzv. «narodnih lijekova». U posljednje vrijeme medicinska nauka sve više uvažava rezultate liječenja ljekovitim biljem.

Ljekovito bilje se koristi i kao sastojak u proizvodnji sintetičkih lijekova, zatim kao osnovna sirovina raznih kozmetičkih krema, mirisa, kolonjske vode, toaletnih sapuna, zubnih pasta i drugog, a u prehrambenoj industriji kao začini u mesnim prerađevinama, gotovim jelima i pićima.

Potrošnja i potražnja ljekovitog bilja na svjetskom tržištu sve je veća. Područje Bosne i Hercegovine, posebno planinski dio, ima izvanredne prirodne uslove i veoma je bogato različitim vrstama ljekovitog bilja, pa je u pojedinim krajevima postao značajan izvor prihoda stanovništva.

Sakupljanje ljekovitog bilja se najčešće odvija u vidu sakupljanja sekundarnog šumskog proizvoda ili samoniklog bilja na livadama. Široki Brijeg pripada vegetacijskoj regiji sredozemno – kopnenih područja. Zapravo je na raskrižju regija, pa se tu susreću najraznolikiji florni elementi.

Na prostoru općine Široki Brijeg mogu se naći mnoge ljekovite vrste bilja kao što su: kadulja, vrijesak, stolisnik, gospina trava, zovina, majčina dušica i dr. Bosna i Hercegovina je jedna od rijetkih zemalja u Europi koja nema Popis biljaka, životinja i gljiva, a jedina je u Evropi koja nema Crvenu knjigu, niti pripremljenu i evaluiranu „crvenu listu“. Trenutno jedino posjeduje samo Popis rijetkih, ugroženih i endemičnih vrsta.

Na teritoriju Općine postoji više endemičnih, reliktnih i ugroženih vrsta. Najpoznatije su:

- hercegovački zvončić (Campanula hercegovina)
- uskolisno krško zvonce (Edraianthus tenuifolius)
- hercegovački kukurijek (Helleborus hercegovinus)
- kozja krv (Lonicera barbasiana)
- ilirski kozlinac (Astragalus illiricus)
- hercegovačka lazarkinja (Aspenula hercegovina)
- tilovina (Petteria ramentacea)

Od rijetkih i ugroženih vrsta bitno je spomenuti:

- običnu kockavicu (Frittilaria meleagris)
- visibabu (Galanthus nivalis)
- šafran (Crocus neapolitanus)
- divlju gladiolu (Gladiolus illiricus)
- sve vrste porodice kaćuna (Orchidaceae)

Usko vezano za bogatstvo ljekovitim biljem jeste pčelarstvo, koje je razvijeno vrlo u općini Široki Brijeg, kao grana poljoprivrede. Na području Općine postoje više udruga pčelara te je prijavljeno preko 4 000 košnica.

Pčelarstvo je specifična grana stočarstva kojoj stočar nije nužno vezan za vlastito zemljište. U pčelarstvu razlikujemo seleće pčelarstvo (u kojem pčelar seli košnice u blizinu paše ovisno o godišnjem dobu) i stacionirano pčelarstvo kod kojeg je pčelar smješta košnice uglavnom na jednoj lokaciji, te kao noviju granu, ekopčelarstvo. Pčelari su specifična vrsta stočnih proizvođača jer ne ovise o svom zemljištu, često ga ni nemaju ili imaju vrlo malo.

Uz med, važan proizvod pčelarstva su i pčelinji otrov, matična mliječ, pčelinji vosak i propolis. Cvjetna pelud nije direktan proizvod pčela već je pčele sakupljaju sa cvijeća i unose u košnicu. U pčelarstvu nalazimo i druge proizvode koji su nastali obradom pčelinjih proizvoda kao npr. gvirč, medovina, medena rakija, liker od meda, propolis kocke, medenjaci i drugo.

Kroz povijet čovječanstva, poznate su blagodati meda. Med i pčelinji proizvodi se također koriste i u proizvodnji kozmetičkih preparata, koji samim tim što potiču iz prirode, cjenjeniji su kod potencijalnih kupaca. Iako je pčelarstvo razvijeno na području općine Široki Brijeg, potrebni su kako poticaji od strane lokalne zajednice, tako i promocija samih proizvoda koji mogu postati brend, a samim tim i turistički resurs.

„Med hrani i od mnogih bolesti brani.“
(nepoznar autor)

VII. TURISTIČKI RESURSI OPĆINE ŠIROKI BRIJEG

Suvremeni turizam se bazira na raznoraznim novim izazovima, ali i težnji ka zdravom načinu života, odnosno aktivnom odmoru. Traži se puno kretanja (rekreacije) u prirodnom i ekološki čistom okruženju, čist zrak, zdrava prehrana temeljena na ekološki prihvatljivom načinu proizvodnje hrane, i sve to smješteno u autohtonom ruralnom ambijentu. Upravo naše uže i šire područje ima takva obilježja.

Uz navedeno treba pridodati i nemali broj kulturno-povijesnih znamenitosti, arheoloških nalazišta i spomenika (prehistorijske gomile, ostaci antičkog grada Mokriskika, ruševine srednjovjekovnog grada u Borku, brojni stećci, najstarija do sada poznata crkvena građevina u ovom kraju - vjerojatno i u cijeloj BiH- podignuta u V ili VI stoljeću u Mokrom, utvrđeni grad koji car Konstantin spominje pod imenom Mokriskik) koji svjedoče o ranom naseljavanju ovog kraja i kontinuiranom življenju na ovim prostorima još od antičkih vremena. Kad se uz to uzmu u obzir blizina atraktivne Jadranske obale, Međugorsko svetište, Park prirode Blidinje sa zimskim centrom, blizina Mostarskog aerodroma, još zglednijim se čini da razvitak turizma na području Općine nudi značajne mogućnosti.

VII.1. Kultura i kulturno – povijesno naslijeđe

Počeci kulturnoga rada vezani su za franjevce. Oni su u Širokom Brijegu osnovali muzej s arheološkom, numizmatičkom, etnografskom, geološko-biološkom i drugim zbirkama. Također su utemeljili puhački i tamburaški orkestar, te više samostalnih knjižnica od kojih je svakako najveća bila ona u širokobriješkoj gimnaziji.

Danas na području širokobriješkog kraja djeluje Likovna akademija, Franjevačka galerija sa bogatom riznicom, nekoliko kulturno-umjetničkih društava, Amatersko kazalište "Didak", Srednja glazbena škola, "Matica hrvatska", "HKD Napredak" te mnoga društva, udruge, klape itd.

Književne večeri, kazališne predstave, koncerti, slikarska kolonija, i izložbe, samo su neki od kulturnih događaja koji se redovito odvijaju u Širokom Brijegu. Većina ovih manifestacija odvija se u sklopu projekta "Briješka zvona" koji je utemeljen 1999., a čiji je utemeljitelj i generalni pokrovitelj Općinsko poglavarstvo Širokog Brijega.

Hrvatski film i video je jedna od manifestacija koja se već šestu godinu za redom održava u Širokom Brijegu a na koju su Širokobriježani iznimno ponosni. Organizatori ove filmske manifestacije su širokobriješki "Kino i video klub Amater" te Hrvatski filmski savez. Od 1999. godine održava se i Večer folklor, smotra izvornog narodnog stvaralaštva i čuvara glazbene baštine. Stoljetna uloga širokobriješkog samostana i neprežaljeni žal za kulturnim blagom uništenim koncem II. svjetskog rata, prožeti ljubavlju prema umjetnosti i svijesti o njezinoj ulozi u životu ljudi općenito, te težnjom da se Širokom Brijegu povrati dio negdašnje uloge rezultirali su koncem 1979. otvaranjem samostanske riznice. U riznici su bile smještene slike starih majstora, umjetnički oblikovano crkveno posuđe i uporabni predmeti, stare knjige i liturgijsko ruho, a postav je uredio dr. Đuro Basler.

Druga znamenitost koja plijeni svojom prirodnom ljepotom svakako je, stjenovitim brdima uokvirena dolina u neposrednoj blizini grada, poznata pod imenom **Borak**. U toj dolini nalazi se nekoliko zasebnih izvora iz kojih nastaje rijeka Lištica.

Mostarsko Blato, naplavna zaravan ovalnog oblika koju presijeca tok rijeke Lištice, u čijim su rukavcima utočište našle razne biljne i životinjske vrste, pruža posjetitelju ugodno opuštanje u okruženju nedirnete prirode.

Od povijesnih znamenitosti pozornost privlače:

- ostaci kasnoantičkog grada **Mokriskika** sa starokršćanskom bazilikom
- Kočerinska ploča iz 1404.
- srednjovjekovna utvrda Borak te Franjevačka kuća na Čerigaju
- bivše sjedište stare župe Blato i mjesto na kojem su se hercegovački franjevci skrasili davne 1844.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika na teritoriju ŽZH, proglasila je samo **Franjevački samostan i crkvu nacionalnim spomenikom**, dok su ostala četiri na Privremenoj listi nacionalnih spomenika. U sklopu franjevačkog samostana smještene su vrijedne arheološke, numizmatičke, etnološke i umjetničke zbirke.

Na privremenoj listi Nacionalnih spomenika nalaze se Crkva **sv. Ane u Ljutom Docu** i Crkva **sv. Petra i Pavla na Kočerinu, te dvije nekropole stećaka u Mokrom, Barevište (nekropola s 13 stećaka) i Jelinak (nekropola s 11 stećaka)**.

Kočerinska ploča je kamena ploča s natpisom pisanim bosančicom, postavljena je na glavnom ulazu u župni ured na Kočerinu. Donesena je s Kočerinskog polja sa stećka Vignja Miloševića i potječe iz XV. stoljeća.

Šire područje Općine obiluje pretpovjesnim utvrđenim naseljima (gradine), njima pripadajućim grobljima (gomile), kasnoantičkim utverdama, crkvinama, srednjovjekovnim gradovima, te brojnim nekropolama stećaka. Prema Arheološkom leksikonu BiH na ovom području je registrirano više od pedeset prapovijesnih gradina (ilirске utvrde, zidane bez maltera) i grobnih gomila.

U naselju Podgradina (Mokro) pronađeni su ostatci ranokršćanske bazilike iz V. stoljeća, izvršena su djelomična iskapanja, a krajem 90.-ih godina prošlog stoljeća završena su istraživanja i započeta je konzervacija. Unutar bazilike otkriveni su grobovi.

U sjeveroistočnom dijelu Dobriča, koji je na granici između Mostara i Širokog Brijega je najveće ilirsko utvrđenje – Zvonigrad, a ovo je područje osobito bogato pretpovijesnim grobnim gomilama i gradinama.

VII.2. Prirodna baština

Vrelo Lištice Borak i Pravčeva pećina su zaštićeni kao geomorfološki spomenici prirode, Zakonom o prirodnom i kulturno – historijskom naslijeđu SR BiH. Ta područja su, na žalost, zbog nepostojanja strategije za uspostavu sustava zaštićenih područja na razini države, zanemarena i nedovoljno zaštićena.

Park šuma Vrelo je prirodni resurs koji treba posebnim detaljnim planom urediti i definirati sadržaje. Šumska područja na teritoriju općine su uglavnom na području Gvozda, Trtala, u Uzarićima, Biograticima, Puringaju, Njivicama i Grabovini. Velike površine zemljišta na kojima se nekada nalazila šumska vegetacija su degradirana intenzivnom sječom.

Borova šuma i šumski **kompleks na Puringaju** – najveći dio šumskih površina je uništen na uštrb građevinskog zemljišta, velikim dijelom iskrčen, te bespravnom gradnjom uništen. **Šumsko područje „Grabovina“** – veliki dio šume je posječen zbog gradnje gradske mrtvačnice, čija je lokacija u neposrednoj blizini škole.

Matanović i fratarski benat – područje izuzetne ljepote

Turistički potencijali općine Široki Brijeg općenito su vrlo malo iskorišteni. Općina Široki Brijeg ima veliki turistički potencijal, budući da se suvremeni turizam bazira na prirodnom i ekološki čistom okruženju kao što je uže i šire područje naše općine. Općina Široki Brijeg ima vrlo povoljan geostrateški položaj zbog blizine Jadranskog mora, svetišta u Međugorju, Parka prirode Blidinje, i blizine Mostarskog aerodroma. Uz navedeno, Široki Brijeg ima veliki broj kulturno povijesnih znamenitosti, arheoloških nalazišta i spomenika (pretpovijesne gomile, ostaci antičkog grada Mokriskika, ruševine srednjevjekovnog grada u Borku, brojne nekropole stećaka) koji svjedoče o ranom naseljavanju ovog kraja i kontinuiranom življenju na ovom prostoru.

Činjenica kako je Široki Brijeg udaljen od Jadranskog mora svega četrdesetak kilometara zračne linije, a nedirnute planinski predjeli Čabulje, Čvrsnice i Vrana putniku namjerniku dostupni su za samo sat vremena ugodne vožnje, daju mu iznimne preduvjete za razvitak ljetnog i zimskog turizma. Posebnu atraktivnost čitavom ovom kraju daje Blidinjska visoravan s "Parkom prirode Blidinje", koja kroz sva četiri godišnja doba plijeni svojom iznimnom ljepotom i nedirnutom prirodom. Izgradnjom skijaškog centra na Risovcu ovo je odredište postalo iznimno zanimljivo i ako dobro posjećeno, naročito u zimskim mjesecima.

VIII. FINANCIJSKA DOBIT LOKALNE ZAJEDNICE - OPĆINE ŠIROKI BRIJEG OD ISKORIŠTAVANJA PRIRODNIH RESURS

Tablica 3.
Izvor: Služba za financije Općine Široki Brijeg

R.b.	Prirodni resursi	Koncesije dodijeljene od strane Općine	Prihod Općine od općinske koncesije (KM)	Koncesije dodijeljene od strane Županije	Prihod Općine od županijske koncesije (KM)
1.	Zemljište				
2.	Vodeni resursi				
3.	Šume i drvena masa				
4.	Minerali i rude				
5.	Energija (hidro, solarna, vjetar),				
6.	Termalne vode				
7.	Ljekovito bilje				
8.	Turistički resursi				
9.	Drugo				

Tablica 4.
Prihodi Općine Široki Brijeg od iskorištavanja pojedinih resursa

1. Prihodi Općine Široki Brijeg od zakupa općinskog zemljišta (2013.)	15 000 KM
2. Prihodi Općine Široki Brijeg od iskorištavanja ruda i minerala (2013.)	0, 00 KM
3. Prihodi Općine Široki Brijeg od iskorištavanja šume (2013.)	5 767,80 KM
4. Prihodi Općine Široki Brijeg od Mostarskog blata (2012. i 2013.)	104 403,91 KM
	999 044,67 KM
5. Prihodi Općine Široki Brijeg od eksploatacije tehničko-građevnog kamena (2013.)	Odgovor: 0, 00 KM

IX. Gdje Općina Široki Brijeg preferira ulaganja, kada su u pitanju prirodni resursi?

Općina Široki Brijeg želi stvoriti sve preduvjete i potreban ambijent na svome području za sve potencijalne ulagače, a posebno za one koji su zainteresirani za ulaganja u prirodne resurse.

U tom smislu, najveći potencijal za ulaganja vidimo u sljedećem:

- korištenje sunčeve energije i vjetra u proizvodnji električne energije;
- korištenje hidro-potencijala rijeka Lištice i Ugrovače u proizvodnji električne energije;
- ekološka proizvodnja hrane i seoski turizam;
- eksploatacija boksita i kamena.

Korištena literatura

1. Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika: **Vodič kroz kulturno-historijsko/povijesno i prirodno naslijeđe Hercegovine**, Bermust, Sarajevo, 2007.
2. www.panda.org (18. 01.2014.)
3. <http://www.fmks.gov.ba/kultura/legislativa/strategije/opcinaSirokiBrijegstrategijarazvoja.pdf> (19. 01. 2014.)
4. <http://croatia.panda.org/?204758/Poveana-potronja-prirodnih-resursa-i-porast-broja-stanovnika-stvaraju-nepodnoljiv-pritisak-na-planet> (21. 01. 2014.)
5. http://www.mzoip.hr/doc/publikacije/Odrziva_potrosnja_i_proizvodnja.pdf (31. 01.2014.)
6. <http://www.fzs.ba/BihB/Rijkejezera.htm> (18. 02. 2014.)
7. <http://www.fzs.ba/BihB/Temperipad.htm> (18. 02. 2014.)
8. <http://www.fzs.ba/BihB/opcistatpodaciobih.htm> (18. 02. 2014.)

U organizaciji Centra za građansku suradnju, Livno, u tijeku je realizacija projekta „**Lokalno upravljanje resursima**“ u deset općina Kantona 8 i 10 / Zapadnohercegovačke i Hercegbosanske županije.

Ovaj projekt je omogućila velikodušna podrška američkog naroda putem Američke ambasade u Sarajevu i svi stavovi, mišljenja i zaključci izneseni u projektu ne odražavaju nužno stav Američke ambasade ili Vlade SAD, već isključivo autora.

U prikupljanju informacija, pripremi i izradi Registra sudjelovali:

Radni tim Široki Brijeg:

Vjekoslav Draškić, Udruga "EKO-ZH" Široki Brijeg

Tihomir Crnjac, Izbično, MZ Izbično

Dalibor Markić, MZ Ljuti Dolac

Tim Centra za građansku suradnju, Livno:

Stjepana Ivanuš

Asmir Orman

Zulka Baljak

Kata Marijan Krželj

Centar za građansku suradnju Livno

G.Jurkića 8a, 80101 Livno

Tel/fax: 034 202 770

E-mail: cgs-li@tel.net.ba

www.cgs-livno.net